

Л.У. Кулік (Гомель, Беларусь)

САМАТЫЧНЫ КОД КУЛЬТУРЫ Ў ФРАЗЕАЛОГІІ БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОЎ

У артыкуле на прыкладзе беларускіх і англійскіх фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі нагі і яе частак ілюструецца культурны патэнцыял саматычных лексем, устанаўліваецца тоеснасць разумення і пераасэнсавання функцый гэтых частак цэла носьбітамі беларускай і англійскай моў і ў той жа час праз дэкадзіраванне міфалагізаваных протасітуацый у вобразнай аснове фразеалагізмаў выяўляюцца значныя нацыянальна-культурныя адрозненні іх унутранай формы.

Ключавыя словы: *саматычны код культуры, фразеалагізм, беларуская мова, англійская мова, сімвалічнае значэнне.*

Выключнае месца фразеалогіі ў працэсе выяўлення закадзіраванай у мове нацыянальна-культурнай інфармацыі абумоўліваецца яе антрапалагічным характарам, што, у сваю чаргу, тлумачыцца спецыфічнымі магчымасцямі фразеалагічных адзінак (ФА) ахопліваць амаль усе фрагменты рэчаіснасці, якія звязаны з эмацыянальным і псіхічным станами

чалавека, а таксама яго індывідуальнымі якасцямі. Сродкам увасаблення нацыянальна-культурных асаблівасцей мовы выступае ўнутраная форма ФА, а сродкам, які ўказвае на гэтыя асаблівасці, з'яўляецца «інтэрпрэтацыя вобразнай асновы ў знакавай культурна-нацыянальнай “прасторы” дадзенай моўнай супольнасці» [1, с. 215].

Замацаваная ў ФА кожнай мовы культурная інфармацыя рэалізуецца праз сістэму кодаў. Культурныя коды – гэта «другасныя знакавыя сістэмы, якія выкарыстоўваюць розныя матэрыяльныя ці фармальныя сродкі для кадзіравання аднаго і таго ж культурнага зместу, што аб'ядноўваецца ў цэлым у карціне свету, у светаразуменні данага соцыуму» [2, с. 170], ці «сістэма знакавых цел матэрыяльнага і духоўнага свету, якія з'яўляюцца носбітамі культурных сэнсаў» [3, с. 9]. Выкарыстоўваючы розныя матэрыяльныя і фармальныя сродкі, культурныя коды «кадзіруюць адзін і той жа змест, які зводзіцца ў цэлым да карціны свету, да светапогляду дадзенага соцыуму» [3, с. 8].

Культурныя коды, з аднаго боку, суадносяцца са старажытнымі архетыпічнымі ўяўленнямі чалавека і таму з'яўляюцца ўніверсальнымі для розных культур. «Кодам культуры ў асноўнай іх частцы ўласцівы ізамарфізм, г.зн. у кожнай культуры існуе ўвесь пералічаны спектр кодаў [раслінны, зааморфны, перцэптыўны, саматычны, антрапаморфны, харчовы і інш.]» [4, с. 178–179]. З другога боку, праяўленні культурных кодаў, «удзельная вага кожнага з іх у пўнай культуры, а таксама метафары, у якіх яны рэалізуюцца, заўсёды нацыянальна дэтэрмінаваныя і абумоўліваюцца канкрэтнай культурай» [5, с. 232].

Па прызнанні даследчыкаў кагнітыўнай фразеалогіі Д.Б. Гудкова і М.Л. Каўшовай, «адным з асноўных у класіфікацыі кодаў па сваёй значнасці ва ўсіх культурна-нацыянальных карцінах свету» з'яўляецца саматычны, ці цялесны, код культуры [3, с. 115].

Саматычны код культуры – гэта «сукупнасць імёнаў і/або іх спалучэнняў, якія абазначаюць цэла ў цэлым або яго часткі і спецыфічныя для іх якасныя... і колькасныя... характарыстыкі, фізічныя і/або ментальныя інтэлектуальныя, эмацыянальныя і падобныя станы або дзеянні, позы, жэсты і віды дзейнасці, а таксама прасторавыя і часавыя іх «вымярэнні», якія нясуць у дадатак да прыродных іх якасцей функцыянальна важныя для культуры сэнсы, якія надаюць гэтым імёнам ролю знакаў мовы культуры» [3, с. 98–99].

Найменні частак цэла чалавека або жывёлы як адзінкі саматычнага кода культуры валодаюць унутранай формай, праз якую раскрываецца іх культурны сэнс. Менавіта цэла і часткі цэла чалавека «могучь разглядацца як першасная аснова канцэптуалізацыі свету» [3, с. 72].

Праілюструем культурны патэнцыял саматызмаў беларускай і англійскай

моў на прыкладзе фразеалагізмаў з кампанентамі-найменнямі нагі і яе частак.

Ногі, а таксама часткі нагі (*калена, пята*) з'яўляюцца аднымі з самых міфалагізаваных частак цела чалавека і маюць амбівалентнае значэнне. Выступаючы апазіцыяй галаве, ногі з'яўляюцца сімвалічнай апорай, ніжняй мяжой паміж «сваёй» і «чужой» прасторами і выконваюць функцыю спецыфічнага медыятара [6, с. 422], што адлюстроўваецца ў ФА беларускай мовы: *одной ногой стаяць у магіле / у труне* 'дажываць сваё жыццё, быць блізім да смерці; звычайна пра хворага ці старога чалавека'; *выбіваць глебу / грунт з-пад ног* 'ствараць каму-н. хісткае, няўпэўненае становішча, выводзіць каго-н. са стану раўнавагі' і інш. Гэты сімвалічны сэнс знаходзіць пацвярджэнне ў разнастайных беларускіх міфах, легендах і казках, дзе ногі, асабліва ступні з-за свайго набліжэння да зямлі звязаны з хтанічным пачаткам, падвяргаюцца ўздзеянню чорта, д'ябла, дэмана альбо з'яўляюцца неад'емным атрыбутам міфалагічных істот і артэфактаў. Яскравай адметнасцю хтанічных сутнасцей лічыцца іх цялесная недасканаласць. Гэтыя ўяўленні знаходзяцца ва ўнутранай форме ФА беларускай мовы: *<сам> чорт нагу / ногі зломіць* 'цяжка ці немагчыма разабрацца ў чым-н., аддзяліць адно ад другога', 'дзе-н. такі беспарадак, неразбярыха, што можна скалечыцца'; *кульгаць на абедзве нагі* 'мець значныя недахопы, хібы ў чым-н. (у ведах, падрыхтоўцы і пад.)', 'ісці дрэнна, з перабоямі, зрываючы; пра справу, работу і пад.', 'вельмі дрэнны; пра дысцыпліну, парадак і пад.'; (хата, хатка) *на курыных ножках / на курынай ножцы* 'невялікая і звычайна старая' і інш.

Існанне магчымай небяспекі для чалавека, страта ім апоры таксама тлумачыцца блізкасцю ног да зямлі: *зямля гарыць / гарэла пад нагамі* 'хто-н. у небяспечным, пагрозлівым становішчы'; *зямля паплыла з-пад ног* 'хто-н. пачынае траціць упэўненасць у сваіх сілах, у трываласці свайго службовага становішча'; *скідаць з ног* 'вымушаць падаць' і інш. У адпаведнасці з міфалагічнымі ўяўленнямі славян, а ў іх ліку і беларусаў, менавіта праз ногі ў чалавека трапляюць непрыемнасці, хваробы, сурокі ці сполахі [6, с. 422], што знайшло адлюстраванне ў ФА *наступаць на нагу* 'крыўдзіць, закранаць каго-н.; ушчымяць чые-н. інтарэсы'; *у пяткі кальнула* 'хто-н. моцна напалохаўся', 'хто-н. моцна расхвалываўся'. Каб пазбегнуць небяспекі, непрыемнасцей, альбо засцерагчы сябе ад пэўнай асобы ці нават месца, носьбіты мовы пазбягаюць дакранацца нагой да зямлі: *<i>нагі не будзе* 'хто-н. ніколі не прыйдзе куды-н., перастане быць у каго-н.; звычайна як пагроза не наведваць ці забарона наведваць каго-н.'; *нага не ступіць* 'хто-н. не з'явіцца дзе-н.' і інш.

Уяўленні пра нагу як пра сімвал апоры, мяжы паміж «сваёй» і «чужой» прасторами фіксуецца і ў англійскіх ФА з кампанентамі *foot* 'ступня, нага',

leg ‘нага’, *heel* ‘пята’: *have one foot in the grave* (дасл. – мець адну нагу ў магіле) ‘дажываць сваё жыццё, быць блізім да смерці; звычайна пра хворага ці старога чалавека’; *cut the ground from under smb.’s feet* (дасл. – выбіваць глебу з-пад ног) ‘ствараць каму-н. хісткае, няўпэўненае становішча, выводзіць каго-н. са стану раўнавагі’ і інш. Аднак у адрозненне ад беларускіх ва ўнутранай форме англійскіх саматычных ФА не выяўляюцца міфалагічныя матывы.

У моўнай карціне свету беларусаў і англічан ногі з’яўляюцца сімвалічнай заменай чалавека (бел. (як, што, чаго) *хоча / захоча левая нага / пятка* ‘(як, што, чаго) захочацца каму-н.; пра недарэчныя, безразважныя ўчынкi, дзеянні таго, хто лічыцца толькі са сваімі жаданнямі’ і англ. *all legs <and wings>* (дасл. – усе ногі <і крылы>) ‘няспраўны, нязграбны высокі падлетак’) і звязаны з ідэяй яго жыццёвага шляху. Так, працэс выхавання дзіцяці можна апісаць ФА *станавіць на ногі / put smb. on one’s feet* ‘расціць, даводзячы да самастойнасці’ (2-е значэнне). Сталы чалавек асацыюецца з магчымасцю цвёрда стаяць на нагах: *станавіцца на ногі і be able to stand on one’s own feet* ‘пачынаць весці самастойнае жыццё, рабіцца самастойным, мужнець’ (2-е значэнне). Знямоглая старасць атаясамліваецца з паслабленнем ног: бел. *ногі неносяць* ‘хто-н. не можа хадзіць, рухацца ад стомленасці, слабасці, хваробы і пад.’ і англ. *gone at the knees* (дасл. – безнадзейны ў каленях) ‘стары; кволы’, а смерць – з немагчымасцю перамяшчэння: *выпростаць ногі* ‘паміраць’. Такая сімваліка нагі пацвярджаецца разнастайнымі фактамі культуры, у прыватнасці, абрадавай і рытуальнай практыкай: сімвалічнае «пераразанне» путаў паміж ног дзіцяці; вынас нябожчыка з дому нагамі ўперад [6, с. 425]. Апошні рытуал стаў асновай для ўтварэння ФА ў беларускай (*вынесці ўперад нагамі* ‘пахавець (нябожчыка)’) і ў англійскай мовах (<*with one’s*> *feet first / foremost* (дасл. – <з> нагамі ўперадзе) ‘уперад нагамі; у труне’).

Яшчэ адно ўніверсальнае сімвалічнае значэнне *нагі* і яе частак звязана з уладай, магутнасцю, пазбаўленнем асобы дзейнічаць свабодна [7, с. 267]: *пад пятой і under the heel* <of smb.> (дасл. – пад пятой) ‘у поўным падпарадкаванні; звычайна пра залежнасць мужа ад жонкі’; *пад пятой і at one’s feet* (дасл. – каля пяты) ‘у поўным падпарадкаванні’, ‘пад чыёй-н. уладай, пад прыгнётам’ і інш. Праз такую сімваліку ніжніх канечнасцей у ФА кадзіруюцца міжасобасныя адносіны людзей, звязаныя з іх сацыяльнай роўнасцю, напрыклад: *кланяцца ў ногі* ‘ўніжана прасіць аб чым-н.’; (ставіцца, стаяць і пад.) *на роўную нагу* ‘як роўны з роўным’; *ногі мыць і тую ваду піць* ‘бязмежна дагаджаць каму-н. у знак удзячнасці за што-н.; часцей як абяцанне’ і інш.

Вобразы пэўных беларускіх саматычных ФА характарызуюцца адметнасцю ў адносінах да англійскіх саматычных ФА. Так, у ФА *лізаць*

ногі / боты / пяты / пяткі ‘падлізвацца, падхалімнічаць’, *хадзіць на пальчыках* ‘далікатна абыходзіцца з кім-н., паддобравацца да каго-н.’ падкрэсліваецца празмернае прыніжэнне чалавека, што ўспрымаецца неадабральна і нават з пагардай. У той жа час у беларускай мове адсутнічаюць ФА, у вобразнай аснове якіх знаходзяцца ўяўленні пра бязмежную ўладу над людзьмі: параўн. англ. *have the world at one’s feet* (дасл. – мець свет каля сваіх ног) ‘заваяваць агульнае прызнанне, мець бліскучы поспех’; *the iron heel* (дасл. – жалезная пята) ‘ярмо’.

Разнастайнасць семантыкі ФА з кампанентамі *naга / foot, няма / heel* звязана найперш з сімвалічнай прататыпнай функцыяй дадзеных частак цела ў жыцці чалавека – перамяшчэнне ў прасторы: *нага не ступала* і *where man has never set foot* (дасл. – дзе чалавек ніколі не ставіў нагу) ‘хто-н. не бываў, не жыў, не заходзіў куды-н. (часцей пра глухамань)’; *ні нагой* і *not set foot <somewhere>* (дасл. – не ставіць нагу <куды-н.>) ‘зусім не хадзіць куды-н., не бываць у каго-н.’, ‘зусім не выходзіць, не адлучацца адкуль-н.’; *на пятах* і *follow / tread smb.’s heels* (дасл. – ісці па пятах) ‘не адстаючы, неадступна (ісці, хадзіць, гнацца і пад.)’ і інш. Такая ўніверсальная сімвалічная функцыя нагі не абумоўлівае, аднак, абсалютнага падабенства вобразаў, якія знаходзяцца ва ўнутранай форме беларускіх і англійскіх ФА. Напрыклад, у вобразным мысленні носьбітаў беларускай мовы ногі атаясамліваюцца з сімвалічным прадметам, перамяшчэнне з дапамогай якога ажыццяўляецца незвычайным, нават немагчымым спосабам: *адна нага тут другая там* ‘вельмі хутка (збегачь, схадзіць куды-н.)’; *<браць> ногі за пояс, <браць> ногі на плечы і..., <браць> ногі ў рукі і...* – ‘як можна хутчэй (бегчы, уцякаць і пад.)’. Хуткаму перамяшчэнню ў прасторы спрыяе задзейнічанне «ўсіх» ног (*на ўсе ногі* (бегчы, кідацца, імчацца і пад.) ‘вельмі хутка, імкліва’), а таксама дапамога Бога (*давай / дай Бог ногі* ‘паспешліва пабег (пабягу), знік (знікну)’).

Новыя адценні сімвалічнасці кампаненты *нага* і *foot* набываюць у спалучэнні з ад’ектыўным кампанентам *левы / left*: бел. *не <левай> нагой смаркацца* ‘разбірацца ў чым-н. не горш за іншых, быць не пазбаўленым здольнасцей, ведаў і пад.’; *устаць з левай нагі* ‘быць у дрэнным настроі, у раздражнёным стане’; (дурны) *як бот <з левай нагі>* ‘вельмі, надзвычай (дурны)’ і англ. *have two left feet* (дасл. – мець дзве левыя нагі) ‘быць вельмі нязграбным чалавекам’. Сімволіка дадзеных ФА заснавана на архетыпічным проціпастаўленні *правы – левы*, якое, у сваю чаргу, звязана з апазіцыямі *праўда – няпраўда* (крыўда), *добра – зло*. У адпаведнасці з рэлігійнымі пісаннямі, менавіта левы бок з’яўляецца няўдачлівым, паколькі «кожны чалавек за правым плячом мае добрага духа-заступніка, а за левым – злога духа-спакусніка» [8, с. 406].

Такім чынам, аналіз ФА з кампанентамі-найменнямі нагі і яе частак

выяўляе тоеснасць разумення і пераасэнсавання функцый гэтых частак цела носьбітамі беларускай і англійскай моў. У той жа час у беларускай і англійскай мовах назіраюцца значныя нацыянальна-культурныя адрозненні ўнутранай формы саматычных ФА, што выяўляюцца праз дэкадзіраванне міфалагізаваных протасітуацый у іх вобразнай аснове. Гэта наглядна дэманструе прыклад у наступнай табліцы:

Табліца

Нацыянальна-культурныя адрозненні ўнутранай формы саматычных ФА

Беларуская мова	Англійская мова
Нага (найменні яе частак) – мяжа; медыятар	
<i>Адной нагой стаяць у магіле / у труне</i> ‘дажываць сваё жыццё, быць бліжкім да смерці; звычайна пра хворага ці старога чалавека’	<i>Have one foot in the grave</i> (дасл. – мець адну нагу ў труне) ‘дажываць сваё жыццё, быць бліжкім да смерці; звычайна пра хворага ці старога чалавека’
Нага (найменні яе частак) – апора	
<i>Выбіваць глебу / грунт з-пад ног</i> ‘ствараць каму-н. хісткае, няўпэўненае становішча, выводзіць каго-н. са стану раўнавагі’	<i>Cut the ground from under smb.'s feet</i> (дасл. – выбіваць глебу з-пад ног) ‘ствараць каму-н. хісткае, няўпэўненае становішча, выводзіць каго-н. са стану раўнавагі’
Нага (найменні яе частак) – чалавек	
(Як, што, чаго) <i>хоча / захоча левая нага / пятка</i> ‘(як, што, чаго) захочацца каму-н.; пра недарэчныя, безразважныя ўчынкі, дзеянні таго, хто лічыцца толькі са сваімі жаданнямі’	<i>All legs <and wings></i> (дасл. – усе ногі <і крылы>) ‘няспраўны, нязграбны высокі падлетак’
Нага (найменні яе частак) – улада, магутнасць	
<i>Кланяцца ў ногі</i> ‘ўніжана прасіць аб чым-н.’	<i>The iron heel</i> (дасл. – жалезная пята) ‘ярмо’
Нага (найменні яе частак) – інструмент перамяшчэння ў прасторы	
<i>Адна нага тут другая там</i> ‘вельмі хутка (збегаць, схадзіць куды-н.)’	<i>Stretch one's legs</i> (дасл. – выцягваць ногі) ‘прагуляцца’

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Телия В.Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. М. : Шк. «Яз. рус. культуры», 1996.

288 с.

2. *Ковшова М.Л.* Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М.Л. Ковшова. М. : Либроком, 2012. 456 с.

3. *Гудков Д.Б.* Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д.Б. Гудков, М.Л. Ковшова. М. : Гносиз, 2007. 288 с.

4. *Пименова М.В.* Принципы категоризации и концептуализации мира / М.В. Пименова // *Studia Linguistica Cognitiva* / Рос. акад. наук, Ин-т языкознания, Рос. ассоц. лингвистов-когнитологов ; редкол. : В.А. Виноградов [и др.]. Вып. 1. Язык и познание : методолог. проблемы и перспективы. М., 2006. С. 172–186.

5. *Красных В.В.* Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : курс лекций / В.В. Красных. М. : Гнозис, 2002. 282, [1] с.

6. *Агапкина Т.А.* Нога / Т.А. Агапкина, Л.И. Виноградова // *Славянские древности : этнолингвист. словарь : в 5 т.* / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики ; под общ. ред. Н.И. Толстого. М., 1995–2012. Т. 3 : [К–П]. 2004. С. 422–427.

7. *Словарь символов и знаков : Широчайший спектр символики в искусстве и мифологии: сюжеты и явления в символах* / авт.-сост. Н.Н. Рогалевич. Минск : Харвест, 2004. 512 с.

8. *Бирих А.К.* Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова. СПб. : Фолио-Пресс, 2001. 704 с.